

Наталія Коваленко
кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри
української мови Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)
e-mail: ndm.kovalenko@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7810-1982

РЕГІОНАЛЬНІ АТЛАСИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕНЬ ФРАЗЕМІКИ ГОВОРІВ

Емпірична база української діалектології, сучасні ґрунтовні дослідження фразеологічних систем української літературної мови та окремих ареалів підтверджують особливий статус фразеологічних одиниць як проєкторів культурно-національних кодів народу.

У статті описано інформаційні можливості атласів українських говірок різного типу в дослідженні вживання та просторового поширення як фразеологізмів загалом, так і їх компонентів зокрема. Атласи загальної лексики говірок, тематичні (наприклад, мисливської та ентомологічної лексики) є цінним джерелом для синхронних і діахронних описів фразеологізмів, витворених мисленнєвою сферою людини на основі спостережень. Діалектні фразеологізми кодують загальні ціннісні уявлення осіб, їх здатність щось характеризувати, давати оцінку оточення, зовнішності, поведінки, ситуації та ін. Виявлено, що можуть активізуватись різні особливості об'єкта чи суб'єкта порівняння, а на певних територіях є специфіка метафоричних перенесень, акценти на різних ознаках.

Доведено, що з метою детального вивчення фразеологічної системи говірки, говору, наріччя, треба поєднувати лексикографічну базу з текстовими фіксаціями матеріалу в атласах, збірках зв'язних текстів тощо.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, діалектне мовлення, говір, говірка, атлас.

Kovalenko Nataliia. REGIONAL ATLASES AS THE SOURCE OF DIALECT PHRASEMICS RESEARCH

The empirical basis of Ukrainian dialectology, modern and thorough studies of the phraseological systems of Ukrainian literary language and some areas confirm the special status of phraseological units as projectors of cultural and national codes of people.

The article describes the information possibilities of atlases of Ukrainian dialects of different types in the studying of the use and spatial distribution of phraseologisms in general and their components in particular. Atlases of general vocabulary of dialects, thematic (for example, hunting and entomological vocabulary) are a valuable source for synchronous and diachronic descriptions of phraseologisms produced by observational thinking. Dialectological phraseologisms encode common valuable perceptions of individuals, their ability to characterize something, to evaluate the environment, physical appearance, behavior, situations, etc. It has been revealed that different features of the object or the subject of comparison can be activated, and in certain territories there is a specificity of metaphorical transferences, accents on different features.

It has been proved that in order to study in detail the phraseological system of speech, dialect, it is necessary to combine the lexicographic base with the textual fixation of the material in atlases, collections of related texts, etc.

Key words: phraseological unit, dialect speech, dialect, regional language, atlas.

Збір та упорядкування лексичних і фразеологічних одиниць живого народного мовлення не втрачають своєї актуальності через стрімкий розвиток технічних можливостей, засобів інформації, глобалізації та мобільності населення, а отже, архаїзації більшості народних звичаїв і ритуалів, повсякчасних взаємовпливів діалектів і літературної мови, різних мов і їх говірок зокрема. Втрата навіть невеликої кількості одиниць призведе до прогалин у дослідженні інформаційності національної фразеосистеми, територіальне поширення одиниць, міжговіркові та міжмовні зв'язки.

Українська фразеографія має давню історію (від кінця XVII ст.) і цінний досвід методології та методики укладання словників, що принципово відрізняються від лексичних. Для формування емпіричної бази української народної фразеології (наприклад, електронного каталогу) важлива повнота інформації про фразеологізми, їхні компоненти та максимальне покриття території представлення.

Антропоцентричність сучасних лінгвістичних досліджень активізує наповнення емпіричної бази українського діалектного мовлення, особливо важливим завданням сучасної діалектології вважаємо упорядкування загальноукраїнського словника фразеології говірок, адже в різних ареалах побутування народних фразеологізмів можна простежити різне виділення ознак, характеристики явищ чи процесів та ін. «Різність» засобів висловлення емоцій пояснюють і соціальними чинниками, і навколишньою природою, і регіональ-

ними особливостями ведення господарства, місцевими традиціями та інтерпретацією загальнонаціональних, що відповідно фіксується у фразеологічній картині світу.

Мета нашої статті – проаналізувати сучасні лінгвістичні атласи, що презентують говори української мови, як цінне джерело для багатоаспектних досліджень народної фразеології.

На сьогодні в Україні створено та опубліковано чимало атласів, які можна умовно об'єднати в такі групи: 1) атласи групи споріднених мов («Общеславянский лингвистический атлас» (ОЛА)); 2) національні («Атлас української мови» (АУМ)); 3) загалом презентують один чи декілька говорів («Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України» Й.О. Дзендзелівського [Дзендзелівський 1958, 1960, 1993], «Карпатский диалектологический атлас» С.Б. Бернштейн, В.П. Иллич-Свитыч В.П., Г.П. Клепиковой (КДА), «Атлас українських говірок Північної Буковини» К.Ф. Германа [Герман 1995, 1998] та ін.); 4) тематичні («Атлас мисливської лексики Західного Полісся» [Аркушин 2008] та «Атлас західнополіських фаунономів» Г.Л. Аркушина [Аркушин 2008а], «Атлас будівельної лексики Західного Полісся» О.М. Євтушка [Євтушок 1993], «Атлас західнополіських назв лікарських рослин» Р.С. Омельковець [Омельковець 2003], «Атлас ентомологічної лексики Західного Полісся» Л. Чирук [Чирук 2010], «Атлас ботанічної лексики української мови» І. Сабадоша [Сабадош 1999] та ін.).

Матеріали до атласів українських говірок, як і до словників, інших наукових досліджень добираються, як правило, за програмами-питальниками, але специфіка спілкування з носіями говірки дозволяє на основі зв'язних текстів-розповідей багатогранніше зафіксувати мовні одиниці та явища, що демонструють їх реалізацію в конкретних ситуаціях, різну актуалізацію смислового та емотивного плану вираження.

У «Лінгвістичному атласі українських народних говорів Закарпатської області України» Й. О. Дзендзелівського [Дзендзелівський 1958, 1960, 1993] основну увагу було звернено на давні поняття, архаїчні номінації соматизмів, назви тварин, птахів і комах, сільськогосподарську лексику та ін. Важливо, що особливості побутування картографованих лексем укладач ілюстрував записаними фразеологізмами, приказками, прислів'ями, повір'ями і навіть табу, народними сентенціями. В основі образності сталих народних одиниць – спостереження за життям і поведінкою людей, рослинним і тваринним світом, часто – зіставлення образів.

В аналізованому атласі подано 180 сталих виразів (окрім прислів'їв і приказок), більшість яких побудована за типом порівняння. Значну частину становлять фраземи, у яких прямо через об'єкти порівняння чи опосередковано через елементи внутрішньої форми відбито навколишній тваринний світ, наприклад: *б'іу'тс'а, йак ко'гуты'* [Дзендзелівський 1993, к. 402], *гуча́ти, йак пчо́лы в ву́ліу* [Дзендзелівський 1993, к. 296], *дурны'й, як ма'лфа* [мавпа] [Дзендзелівський 1993, к. 21], *зайы́вс'а, йак па́ц'а* [Дзендзелівський 1993, к. 405], *квилы'т'йак по́ро́с'а'* [Дзендзелівський 1993, к. 405], *тучный, як кормник* (відгодований кабан) [Дзендзелівський 1993, к. 407], *хо'дит, йак жона'тий воробе'ц* [Дзендзелівський 1993, к. 279]. Компоненти-зооніми є центром семантичної структури таких фразем, що вирізняються антропоморфними ознаками.

Іншу групу складають компаративні фраземи, компонентами яких є флористичні назви (переважно звичних для конкретної території рослин чи дерев), на основі яких також засвідчуємо оцінку розумових здібностей, поведінки чи характеристики людини, наприклад: *дурны'й, ги пасу'л'а* [Дзендзелівський 1993, к. 190], *здорóвий, йак го́рых ду́пла́вий* [Дзендзелівський 1993, к. 289], *то́то тверди́й горі́х* [Дзендзелівський 1993, к. 289].

Атласи говорів, як і діалектні словники, фіксують назви сільськогосподарських інструментів і знарядь, які можуть дуже швидко вийти з ужитку через технічний прогрес, зміну технологій обробітку землі та ремесел. Для людей старшого віку цілком природним є вживання компаративних фразем із компонентами-назвами знарядь, наприклад: *гово'рит', ги січка'рн'а лопоч'е* [Дзендзелівський 1993, к. 415], *тре'не'чи, йак січка'рн'а* [Дзендзелівський 1993, к. 415], *ме'ле йазико'м, йак пра'нником* [Дзендзелівський 1993, к. 362], *пйа'ний йаг моти'ка* [Дзендзелівський 1958, к. 83] та ін. Зауважимо, що на характеристику вияву ознаки впливає і супровідне стилістично забарвлене дієслово (*трепеш, меле*).

Надзвичайну розгалуженість семантичних гнізд мають фразеологізми із компонентами-соматизмами, які образно можуть характеризувати не тільки риси людини, її вчинки та здібності, а й уявлення про ту чи іншу ситуацію, абстрактні категорії, розумінняплинності часу та змінності простору, наприклад: 1) *у н'о'го поло'ва в го́лòві'* 'дурний' [Дзендзелівський 1993, к. 83], *упа'сти на го́лòву* 'дурний' [Дзендзелівський 1993, к. 298], *оста'лис'а на не'му шку'ра та кости* 'дуже схуднути' [Дзендзелівський 1960, к. 144], *такы'й, гибы на ті'мн'а впав* 'дурний' [Дзендзелівський 1993, к. 299], *мо́вчи'т, йак бы токану' у рот набра'в* [Дзендзелівський 1960, к. 168]; 2) *колі́ на до́лòни сирс'т' ві́росте, то́ды то́ буде, йак на до́лòни во́лòс'а ву́росте* 'ніколи' [Дзендзелівський 1993, к. 304], *так рівно, йак на до́лòни* [Дзендзелівський 1993, к. 304].

Зауважимо, що до питальників атласів, як правило, подають лексеми, що уможливають вияв ізоглос, тому інформаційно цінними є давні або застарілі номінації. Надзвичайно важливо, що фразеологізми здатні «утримувати» такі архаїзми, значення яких може бути невідоме для носіїв говірок. Наприклад, Й. О. Дзен-

дзєлівський у карті «Поширення слова *сембриля*» подає фразеологізм *ходи'ти, йак се'мбри'л'а* зі значенням блукати, ходити без певної мети по селах і т. ін. [Дзєндзєлівський 1993, к. 424] та коментарем, що слово на позначення плати наймитові, слугі архаїзувалося, у багатьох досліджених говірках «... це вже глибокий архаїзм, який пам'ятають лише представники найстаршого покоління... слово збереглося лише в складі фразеологічного звороту, а як звичайне слово вже не вживається» [Дзєндзєлівський 1993, с. 3]. Отже, відомості про картографовані номінації можуть слугувати джерелом етимологічних досліджень народної фразеології, вияву поширення слова-компонента та власне фразеологізму.

Явища природи, невід'ємна і дуже важлива частина життя людини, почасти міфологізовані, наділені рисами живих істот, також активно побутують у складі фразеологізмів, наприклад: *йему' ві'тер ві'їє в гóлóві'*; *пішо'в, йак ві'тер* [Дзєндзєлівський 1993, к. 275], *зі'яві'в'а, йак сн'ыг на гóлóву* [Дзєндзєлівський 1993, к. 298] та ін. За матеріалами аналізованого атласу, у карті «Назви для *райду'ги, веселки*» поряд з літературними варіантами подано ряд діалектизмів: *весела', весельо'ха, дуга', туга', пуга', сі'варвань* та ін. із вказівкою про давніші та новіші назви, на думку мовлян. Серед прислів'їв і приказок, загадок, прикмет і табу знаходимо компаративні фразеологізми: *пїє, йак дугá, пїє, гі дугá* (про п'яницю); *пїє зóрілку, йак ве'сєлка во'ду* [Дзєндзєлівський 1993, к. 271]. Важливо, що укладач засвідчив уживання лексеми *дуга* в одній говірці лише у фразеологізмі, а на означення «райду'га» там вживають лише *радуга*. Отже, ці дані підтверджують факт про різне просторове буття фразеологізму і власне його компонентів, наявність просторових кореляцій: 1) відоме слово, але не зафіксовано фразеологізмів; 2) уживання фразеологізмів із компонентом, значення якого говірконосям невідоме.

У вузькотематичному «Атласі ентомологічної лексики Західного Полісся» [Чирук 2010] Л. Чирук зафіксувала просторове поширення назв комах у волинсько-поліських, берестейських та деяких підляських говірках, окрім того, подала народні порівняння, прикмети, вірування, примовки та фразеологізми (з традиційною для діалектології позначкою ромб), у складі яких є такі назви. Зауважимо, що укладачка розмежовує прислів'я і приказки, порівняння та власне фразеологізми, але найбільше виявляємо все ж порівняльні конструкції. Виявом оцінних значень у сталих висловах є перехід ознаки комах на людину за асоціацією, подібністю, яка ґрунтується на психологічних факторах, наприклад: *те та'ка сир'дета, йак шеришун* [Чирук 2010, с. 70], *йак 'воши ни з':ід'ат' 'якщо діждуся'* [Чирук 2010, с. 78] та ін.

За матеріалами атласу, компонент *муха* виявився найбільш уживаним у сталих народних порівняннях, що пояснюємо поширеністю цієї комаху роду двокрилих, негативним сприйняттям її як надокучливої, ненажерливої та швидкої, наприклад: *набридливі йак 'муха, 'війдлива йак 'муха, бзи'чит' йак 'муха, 'вредна йак 'муха, шв'ід'ка йак 'муха, 'бестра йак 'муха, 'жвава йак 'муха, 'летає йак 'муха, 'падає з н'іг йак 'муха, спо'куслива йак 'муха, про'жорл'івайа йак 'муха, ху'да йак 'муха, йак 'муха 'крутиц':а в окроп'і, про'пала йак 'муха* [Чирук 2010, с. 28]. Окрім того, в дослідженнях української етнокультури йдеться про повір'я, за якими муха – це породження диявола, у казках – мухи з'явилися з попелу змія, у Біблії – рої мух були четвертою карою Господньою [Жайворонок 2006, с. 380].

Як зауважує Л. Чирук, мураха – одна з небагатьох комах, яку в народі сприймають позитивно. Назви *мураха, мурашка, комаха, палемуда* в компонентному складі порівняльних фраземах названого ареалу, як і інших територій, характеризують позитивні якості людини за асоціацією з власне фольклорно-міфологічним розумінням образу цієї комаху як працювитої та швидкої, наприклад: *ста'райушча йак му'раха, т'рудит':а йак му'раха, 'роб'іт йак та му'раха, 'б'ігає йак му'рашка, то'несин'ка йак му'раха, ма'лен'ка йак му'раха, гри'зе йак ку'маха* [Чирук 2010, с. 44], лише лісова мураха може боляче жалити, а тому ця її якість образно відтворюється у виразах про риси людини: *п'ікуч'ка йак му'раха, си'чет' йак пале'муда* [Чирук 2010, с. 44].

На противагу образу *бджоли* – символу душевної чистоти, побожності й святості, невтомної працювитості [Жайворонок 2006, с. 31] – компонент *оса* підсилює характеристику негативних рис характеру, поведінки, зовнішнього вигляду людини, наприклад: *ли'дача йак о'са, сир'дета йак о'са, пи'че йак о'са, йак го'ворит' ни те шо 'треба, ху'да йак ву'са пир'віезана* [Чирук 2010, с. 72].

Так само територію Західного Полісся представляє „Атлас мисливської лексики“ Г.Л. Аркушина [Аркушин 2008], у якому подано 167 карт зі зразками номінацій специфічної тематичної групи [власне діалектизми, архаїзми, запозичення], записаними від досвідчених полювальників, які знають і багато назв, і народних повір'їв, приказок, прикмет і табу, порівнянь та ін. Особливо наголосимо на чисельному матеріалі з фразеології, у складі якої є лексеми, пов'язані з мисливством, поведінкою людей і диких тварин, природними явищами та ін.

Серед компонентів названого семантичного поля у складі фразем найбільше фіксуємо назв тварин [і свійських, і диких]: вовк, козел, заєць, свиня, качка, миша, собака. Наприклад, зоонім *заєць* у складі фразем є стрижневим у характеристиці дій людини, абстрактних понять: *зло'вити 'зайц'а* ‘упасти (про малу дитину)’, *'йхати на 'зайц'а* ‘бути безквитковим пасажиром’, *'треба, йак 'зайцови стоп-сиг'нал* ‘не потрібний’ [Аркушин 2008, с. 138] та ін.

На карті «Місце, де миші вигодовують малят» позначено території поширення номінацій *кубло*, *кубельце*, *кубало*, *кубах*, *гніздо*, а у фразеологічних одиницях носії говірок вживають тільки компонент *нора*, наприклад: *наї'де і мишину 'нирку* 'дістане з-під землі', *перетр'ас'ти 'мишачі* і *'нори* 'старанно шукати', *си'д'іти йак миш в но'ри* 'сидіти тихо' [Аркушин 2008, с. 166].

Конкретними показниками належності фразем атласу до поля «мисливської» тематики є дієслова-компоненти *забити*, *зловити*, *гнати*, але спостерігаємо їх переосмислення як етнофонів для вираження різних сфер життя людини, зокрема переміщення в просторі, фізичного стану, відчуттів тощо з негативним забарвленням, наприклад: *за'бити вовка* 'упасти', *зло'вити вовка* 'спіткнутися і впасти' [Аркушин 2008, с. 118], *за'бити ко'зу* 'випити трохи горілки' [Аркушин 2008, с. 122], *кач'ки гнати* 'бути п'яним' [Аркушин 2008, с. 194], *за'бити со'баку* 'перекинутися з хурою сіна' [Аркушин 2008, с. 212], *хоч вов'к ів га'н'аї* 'холодно в хаті' [Аркушин 2008, с. 118].

Зауважимо, що в коментарях, окрім записів інформації, створеної власне мисливцями, є фраземи, складені про них (поведінка, риси характеру, вдача тощо), наприклад: Карта №10. Мисливець, що розповідає не-ймовірні історії (переважно про себе); фразеологізми: *б'реше*, *йак о'хотн'ік*, *рос'казує ста'рейі* 'баби кас'ки' [Аркушин 2008, с. 72], *л'ізе би на ро'жон* 'дуже впертий' [Аркушин 2008, с. 182], *по'нав йак в мишо'ловку* 'опинився в скрутному становищі' [Аркушин 2008, с. 166], *пройш'ла свин'а і не х'рукнула* 'пройшов і не привітався' [Аркушин 2008, с. 116], *по'нав йак в мишо'ловку* 'опинився в скрутному становищі' [Аркушин 2008, с. 166] та ін. Індикатором фразеозначення 'не поцілити з рушниці' можуть бути і дієслова, наприклад: *пос'лати 'богови в 'небо*, *'вистрилити у вик'но*, *'вистрилити 'богови в ок'но* [Аркушин 2008, с. 342], коли виявляємо протиставлення між прямим значенням дієслівного компонента (обов'язковим супровідним словом для енантіосемії) та фразеологізму загалом.

Отже, традиційним для українського етносу є образно-метафоричне відображення у мові й культурі зв'язку людини з навколишнім (ближнім) світом та осмислення себе в цьому світі, а звідси й розуміння законів побудови всесвіту загалом.

У регіональних атласах важливими є: фіксація зразків говіркового мовлення з дотриманням єдиних, уже апробованих, правил транскрипції, орієнтація на автокоментування, яке особливо цінне у з'ясуванні слів із "затемненою" семантикою. Записи народних висловів, прикмет, пояснень можуть допомогти у підтвердженні чи спростуванні, уточненні наукових висновків у галузі фразеології говорів.

Теоретичні напрацювання та лексикографічний опис фразеології говірок, а також дані атласів українського діалектного мовлення різних типів уможливають укладання зведеного словника «Фразеологія українських говорів», а також порівняльний аналіз різних українських і слов'янських діалектних зон як крок до вирішення питань про своєрідність, етимологію, генезу мовних явищ.

Література

1. Аркушин, Г. Л. (2008). *Атлас мисливської лексики Західного Полісся*. Луцьк, 410 с.
2. Аркушин, Г. Л. (2008а). *Атлас західнополіських фаунономів*. Луцьк, 322 с.
3. Герман, К. Ф. (1995, 1998). *Атлас українських говірок Північної Буковини*. У 2-х т.: Т. 1. Фонетика. Фонологія. Чернівці, 410 с.; Т. 2. Словозміна. Службові слова. Чернівці, 215 с.
4. Дзензелівський, Й. О. (1958, 1960, 1993). *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР* (Лексика). У 3-ох частинах. Ужгород, ч. I–III.
5. Євтушок, О. М. (1993). *Атлас будівельної лексики Західного Полісся*. Рівне, 134 с.
6. Жайворонок, В. В. (2006). *Знаки української етнокультури*: Словник-довідник. Київ, 703 с.
7. Омельковець, Р.С. (2003). *Атлас західнополіських назв лікарських рослин*. Луцьк, 132 с.
8. Сабадош, І. В. (1999). *Атлас ботанічної лексики української мови*. Ужгород, 103 с.
9. Чирук, Л. (2010). *Атлас ентомологічної лексики Західного Полісся*. Луцьк, 150 с.

Умовні скорочення джерел

АУМ – *Атлас української мови* [1984, 1988, 2001]: У 3-х т. Т. 1. Полісся, Наддніпрянщина і суміжні землі / Ред. тому І. Г. Матвіяс. Київ, 520 с.; Т. 2. Волинь, Наддністріянщина, Закарпаття і суміжні землі / Відп. ред. Я.В. Закревська. Київ, 520 с.; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі / Відп. ред. А.М. Залеський, І.Г. Матвіяс. Київ, 272 с.

КДА – *Карпатский диалектологический атлас* [1967] / Бернштейн С. Б., Иллич-Свитыч В. М., Клепикова Г. П., Попова Т. В., Усачева В. В. Москва, т. 1, 271 с.; т. 2, 220 с.

ОЛА – *Общеславянский лингвистический атлас* (1988-2012). Серия фонетико-грамматическая (вып. 1-6). Серия лексико-словообразовательная (вып. 1-9).